

VI. Текст / дискурс

1. Термини *текст* и *дискурс*

Реч *текст* потиче од латинског глагола *texere* 'ткати', тј. од његовог партиципа *textum* 'оно што је изаткано, ткање, тканина'. Оваква етимологија у складу је с оним како интуитивно разумемо текст: то је некаква целина чији су делови повезани, тачније – испреплетени и међусобно зависни.

Иако ову особину – повезаност, испреплетеност делова – подједнако имају и писане и говорене језичке творевине, реч *текст* ипак по правилу везујемо за графички медијум: кад говоримо о тексту, подразумевамо да је он написан. Ако речју *текст* и можемо означити оно што је изговорено, то чинимо само онда кад подразумевамо да иза изговореног стоји некакав писани предложак: можемо, на пример, рећи да нам се допада текст који изговарају глумци у позоришном комаду, али отуд што знамо да иза њега стоји написани сценарио. Ово је вероватно зато што у европским језицима – најпре (средњовековном) латинском, а онда и другим – постоји дуга традиција употребе речи *текст* за писана остварења.

Стога *текст* као термин који би означавао заокружену комуникативну језичку целину која се типично састоји од више реченица није сасвим погодан да обухвати све оне надреченичне облике који настају у усменој интеракцији, а чији су делови међусобно повезани и испреплетени, као и делови писаних текстова.

У овом погледу прикладнији је шири термин *дискурс*, којим се може означити било какав облик језичког изражавања, усмени или писани, формални или неформални, од обичне СМС поруке или телефонског разговора до литерарних жанрова попут романа. Његово порекло је такође латинско (*discursare* 'трчати тамо-овамо'; *discursus* 'трчање тамо овамо, раштркивање'), а у француском се касније реч *discours* почела употребљавати у значењу 'излагање, расправа, трактат'.

Ни термин *дискурс*, међутим, није без мана: он јесте шири од термина *текст*, али је зато вишезначан. Осим значења поменутог у претходном пасусу, *дискурс* може означавати и скуп језичких црта карактеристичних за одређену струку или ситуацију, па у том значењу можемо говорити нпр. о академском дискурсу, дискурсу медија, дискурсу правних текстова итд. У овом значењу, дакле, термин *дискурс* близак је термину *функционални стил* (само има слободнију употребу, јер није ограничен традиционалним класификацијама на пет или шест функционалних стилова). Може се, међутим, говорити о бар још једном општем значењу термина *дискурс*. У друштвеним и хуманистичким наукама под *дискурсом* се често мисли на друштвено одређен/ограничен начин мишљења о одређеној теми. У различитим филозофским приступима овакво значење се даље нијансира на различите начине. За лингвистику су пак важнија прва два значења, а у овом поглављу термин *дискурс* користићемо у оном првом значењу – свака (типично надреченична) целина која служи да се њоме нешто саопшти коришћењем језика (усменог или писаног).

За разлику од структуре језичких јединица као што су морфеме, речи, синтагме или реченице, структура текста не може се описати искључиво граматичким факторима; штавише, разни неграматички и ванјезички чиниоци важнији су у грађењу текста од оних граматичких. Зато није чудно што су многи аутори сматрали да граматика нема шта да каже о тексту (в. нпр. одредницу *текст* у РКТ) – према оваквом гледишту, највиша језичка јединица чија је структура граматички регулисана јесте реченица, а текст превазилази њене границе, јер настаје низањем реченица. Ово је уједно и разлог што дуго није ни било покушаја да се феномен текста систематски објасни из

лингвистичке перспективе, све до друге половине XX века, када је формулисан појам текстуалне кохезије.

2. Текстуална кохезија

2.1. Шта текст чини текстом?

Иако се структура текста не може потпуно објаснити из чисто лингвистичке перспективе, то не значи да лингвистика нема шта да каже о томе како се текст обликује. Напротив, питање шта један текст чини текстом сасвим је легитимно питање за истраживање у лингвистици. Погледајмо следећи пример:

- (1) Ја имам млађу сестру.
Желим да упознам Драгану са Пером.
Мој друг ради као конобар.
Никако ми не успева ствар.
Драгана је до увече на факултету.
У трећој смени ради Пера.
Не могу да се сретну конобар и Драгана.
Морам да чекам Нову годину.
Ја ћу видети.
Шта има за ручак?

Да ли за овај низ реченица можемо рећи да представља текст? То би било могуће само ако усвојимо врло лабаву дефиницију текста, по којој би текст био било каква група реченица која је презентована некаквим редом (овде – графички организована тако да се реченице нижу једна испод друге). Али ако очекујемо да текст буде функционална целина, скуп међусобно повезаних исказа које неко саопштава да би их неко други разумео, онда наведени пример не испуњава услове да га назовемо текстом. За реченице из примера (1) није јасно у каквој су вези са реченицама које им претходе или их следе. Затим, није јасан идентитет особа које се у њему помињу – не можемо бити сигурни да ли су Пера и конобар (или говорникова сестра и Драгана) иста особа или не, а ни да ли сви искази припадају истом говорнику, или пак *ја* у првој реченици и *ја* у претпоследњој упућују на различите говорнике. Због свега тога, чини се да би се и редослед реченица могао мењати а да се ништа не изгуби на разумљивости, што значи да је поменути пример пре скуп насумично сабраних реченица него организован и смислен текст.

Међутим, низ реченица са истим овим садржајем може се обликовати тако да чини целину за коју би свако без размишљања рекао да представља текст:

- (2) Имам млађу сестру Драгану и желим да је упознам са Пером, који је мој друг и ради као конобар. Међутим, та ствар ми никако не успева. Наиме, она је до увече на факултету, а он ради у трећој смени, па не могу да се сретну. Морам да чекам Нову годину, па ћу видети.
Него, шта има за ручак?

Шта је то по чему се пример (2) разликује од примера (1), тј. шта други пример чини текстом, а првом недостаје?

Првим детаљан и систематичан одговор на овакво питање из лингвистичке перспективе понудили су седамдесетих година XX века лингвисти Мајкл Халидеј (Michael Halliday) и Рукаија Хасан (Ruqaiya Hasan). По њима, сваки текст (да би уопште био текст) мора бити **кохерентан**, тј. мора, с једне стране, садржати све оно што је потребно да буде смислен и разумљив, а не треба, с друге стране, да садржи оно што за предмет којим се бави није релевантно. Такође, кохерентан текст неће посебно експлицирати оно што је познато (било да је у тексту већ поменуто, било да се очекује да је део општег знања). Ужи појам од кохеренције је **текстуална кохезија** – то су све оне везе између различитих делова текста које су неопходне да би текст био кохерентан,

а остварују се различитим језичким средствима. У књизи *Кохезија у енглеском* Халидеј и Хасанова идентификовали су неколико кохезивних средстава или механизма, а то су **референција, елипса, супституција, конјункција и лексичка кохезија**.¹

2.2. Кохезивна средства

2.2.1. Референција

Кад се неки језички израз употреби да упути на неки конкретан ентитет (биће, предмет, појаву), онда однос између тог израза и ентитета на који упућује називамо *референцијом*, а ентитет на који израз упућује његовим *референтом*. На пример, у реченици *Мој најбољи друг је конобар* синтагма *мој најбољи друг* упућује на конкретну особу, а та конкретна особа је референт синтагме *мој најбољи друг*.

За текстуалну кохезију је посебно важно то што се за упућивање на исти ентитет могу користити различите језичке јединице, за које онда кажемо да су **кореперентне** (= имају истог референта, тј. упућују на исти ентитет). На пример, у нашем тексту из примера (2) говорник на своју сестру најпре упућује синтагмом *млађа сестра Драгана*, а на свог друга властитом именицом *Пера*, а након тога их више не мора експлицитно именовати, већ на њих може упутити заменицама, кореперентним са поменутом синтагмом одн. властитом именицом. На тај начин реченице у којима су употребљене заменице смисаоно се везују за прву реченицу, у којој су њихови референти идентификовани. Односи кореперенције у тексту обично се означавају латиничним индексима *i, j, k...*:

- (3) Имам **млађу сестру Драгану_i** и желим да је упознам са **Пером_j**, **који_j** је мој друг и ради као конобар. Међутим, та ствар ми никако не успева. Наиме, **она_i** је до увече на факултету, а **он_j** ради у трећој смени, па не могу да се сретну. Морам да чекам Нову годину, па ћу видети. Него, шта има за ручак?²

2.2.2. Елипса

Текст чини кохерентним и то што се у њему може потпуно изоставити садржај који је могуће реконструисати на основу различитих граматичких фактора. За такав садржај каже се да је елидиран, а обично се обележава знаком за празан скуп (\emptyset). У српском језику типично се елидира субјекат који је већ познат и тренутно је у средишту пажње (о томе више у одељку 4.2), па је то случај и у нашем тексту. Такође, говорник у њему нигде не мора употребити заменицу *ја*, јер је довољно да употреби 1. л. јд. одговарајућег глаголског облика:

- (4) **\emptyset_i** Имам млађу сестру Драгану_k и **\emptyset_i** желим да је упознам са Пером, који_j је мој друг и **\emptyset_j** ради као конобар. Међутим, та ствар ми никако не успева. Наиме, она је до увече на факултету, а он ради у трећој смени, па **\emptyset_{j+k}** не могу да се сретну. **\emptyset_i** Морам да чекам Нову годину, па **\emptyset_i** ћу видети. Него, шта има за ручак?

Елипса се не може потпуно одвојити од феномена кореперенције: елидирани субјекат по правилу је кореперентан са неким изразом који је претходно употребљен у

¹ Иако Халидеј и Хасанова издвајају супституцију као засебно кохезивно средство, она заправо увек подразумева кореперенцију између две језичке јединице, па у овом излагању нећемо посебно говорити о супституцији, него само о преостала четири механизма текстуалне кохезије.

² Кореперенцији је близак и однос који постоји између синтагме *та ствар* и дела садржаја који је претходно изнет, али није могуће идентификовати конкретну језичку јединицу за коју бисмо рекли да је кореперентна са синтагмом *та ствар* (та синтагма пре упућује на намераваани чин упознавања, који је имплициран претходним садржајем).

тексту (осим, наравно, кад је субјекат прво или друго лице, па је јасно да је реч о говорнику одн. саговорнику).

2.2.3. Конјункција

Реченице, као и већи делови текста, стоје у различитим значењским односима. Две реченице, на пример, могу бити аргументи у прилог исте тврдње, или могу означавати догађаје који су се догодили један за другим, или пак друга може износити чињенице којима се оспорава оно што је речено у првој, и тако даље. Да би било јасно у каквом су значењском односу реченице унутар текста, тај однос се може сигнализирати **текстуалним конекторима**, а унутар комуникативне реченице исти ефекат се постиже употребом **везника**. У примеру (1) значењски односи између реченица нису ни на који начин били обележени, па зато није ни било јасно у каквој је вези то што је, на пример, Драгана до увече на факултету, са тим што говорнику нешто не успева. У кохерентном тексту, међутим, однос између различитих садржаја у тексту сигнализира се конекторима и везницима:

- (5) Имам млађу сестру Драгану **и** желим да је упознам са Пером, који је мој друг и ради као конобар. **Међутим**, та ствар ми никако не успева. **Наиме**, она је до увече на факултету, **а** он ради у трећој смени, **па** не могу да се сретну. Морам да чекам Нову годину, **па** ћу видети.

Него, шта има за ручак?

Конектором *међутим* најављује се да говорник своју намеру не може да реализује онако како би се очекивало, а конектором *наиме* да ће садржајем наредне реченице бити подробније објашњено оно што је речено у претходној. Такође, везником *а* истиче се контраст између тога што је Драгана слободна само увече, а Пера само током дана, док се везником *па* имплицира однос каузалности одн. сукцесивности између садржаја реченица које повезује. На крају, конектором *него* говорник сигнализира да мења предмет свог излагања и да у ономе што следи не треба тражити никакву непосредну везу са оним што је изнето (више о врстама конектора в. у одељку 5).

2.2.4. Лексичка кохезија

Кад се у тексту више пута упућује на исти ентитет, у томе значајну улогу може имати и лексичко значење израза који се употребљавају. Ово ћемо илустровати донекле измењеним примером који наводе Халидеј и Хасанова (1976: 279):

- (6) Позабавио сам се освајањем врха.

У наставку текста *освајање врха* може се означити на различите начине – само именицом *освајање*, али и неким њеним (правим или делимичним) синонимом, нпр. именицом *заузимање*, а у исту сврху се могу употребити и друге именице које су у одговарајућем лексичком односу са именицом *освајање* – хипероним *радња* или нека именица сасвим уопштеног значења, као што је *ствар*. Ову појаву Халидеј и Хасанова називају **реитерацијом** и наглашавају да се она преклапа са кореференцијом и елипсом, тј. да се кореференција и елипса могу посматрати као специјалан случај (граматичке) реитерације.

Други важан тип лексичке кохезије јесте **колокација**. Под овим термином Халидеј и Хасанова подразумевају то да смо лексеме које стоје у лексичким односима попут синонимије, антонимије, хипо-/хиперонимије итд. навикли да срећемо у истом контексту, па то олакшава наше разумевање текста. Зато, по Халидеју и Хасановој, у следећем примеру разумемо да се говори о просторијама у истој кући, иако то није експлицитно речено:

- (7) У *шпајзу* за ту кутију није било места, па су одлучили да је однесу у *подрум* или на *таван*.³

2.3. Нека питања у вези с кореференцијом и елипсом у српском језику

2.3.1. Приписивање референта заменичким речима; избор између прономинализације и елипсе

Кад је заменичка реч кореферентна с неким другим изразом у дискурсу – дакле, кад је ендофорички употребљена – прималац се мора ослонити на језички контекст да би знао на шта упућује, тј. да би јој приписао референта. У том погледу најједноставнији су случајеви у којима нема никакве дилеме шта је референт заменице. На пример:

- (8) Био је уторак. Пера и Живка_i нашли су се у граду и отишли су на пиће. Онда јој_i је Пера поклатио нову књигу њеног_i омиљеног писца.

Пошто је у датом контексту Живка једина особа женског пола (и притом се помиње непосредно пре него што су заменице употребљене), нема никакве дилеме да су заменице *она* и *њен* кореферентне са именицом *Живка*.

Међутим, контекст је често такав да нуди више потенцијалних референата и у том случају постоје различити фактори на основу којих – мање или више поуздано – прималац може заменичкој речи приписати одговарајући референт.

Неки фактори су граматички. Рецимо, ако у реченици треба упутити на појам означен њеним субјектом, за то се користи повратна заменица, а ако се употреби нека друга, прималац ће претпоставити да њен референт није субјекатски појам, него неко други / нешто друго (в. Клајн 1985: 65):

- (9) Младић_i је молио Петра_j да му њ_j да **своју**_j адресу.

Да је уместо повратне заменице *свој* употребљена заменица *његов*, прималац би одбацио могућност да је њен референт Петар (зато што би у том случају очекивао заменицу *свој*). Исказ би зато био проблематичан, јер као потенцијални референт остаје само *младић*, па би се морало претпоставити да младић од Петра тражи сопствену адресу, што је чудно:

- (10) ?Младић_i је молио Петра_j да му да **његову**_i адресу.

Да у контексту постоји и неки трећи потенцијални референт, онда би, примећује Клајн (1985: 65), заменица *његов* морала упућивати на ту трећу особу:

- (11) Остајало је само једно: поразговарати с **власником фабрике**_i.
Младић_j је молио Петра_k да му да **његову**_i адресу.

У неким случајевима упућивање је прецизније ако се употреби показна заменица (Клајн 1985: 107):

- (12) Попај_i је саветовао Кићи_j да не дели ручак с **Пером**_k, а у супротном ће му **овај**_k све појести.⁴

У овом случају заменица *он* могла би упућивати на Перу, али и на Попаја (у тој интерпретацији Попај је запретио Кићи да ће му све појести ако не послуша његов савет).

³ У време кад су Халидеј и Хасанова објавили своју студију, прагматика је још била врло млада лингвистичка дисциплина, а Грајсова теорија импликатура није имала онај значај који има данас. На основу онога што данас знамо о значају имплицитног значења за разумевање исказа, јасно је да је за разумевање оваквих примера извођење одговарајућих прагматичких инференција много важније од лексичких односа између различитих лексема.

⁴ Клајнов пример гласи *Попај је саветовао Кићи да не дели ручак с Пером, јер ће му овај све појести*, али у том случају би и заменица *он* морала упућивати на Перу. Измењена верзија у примеру (12) зато је, сматрамо, илустративнија.

У случају заменице *овај* нема те дилеме, јер она упућује примаоца на референт који је најближи у претходном дискурсу (тј. који је последњи поменут).

Пошто у српском језику глаголски облици имају личне наставке, субјекат се може елидирати, и то се по правилу и чини кад је субјекат координираних реченица исти:

(13) **Попај_i** је ударио Бацу_j, а онда је **ѿ_i** извадио нож.

У овом случају прономинализација (= исказивање субјекта заменицом) доноси и друго значење. Ако бисмо субјекат друге клаузе исказали заменицом *он*, то више не би могло значити да је Пера извадио нож (јер би смо у том случају морали елидирати субјекат), већ само да је нож извадио Баца:

(14) ***Попај_i** је ударио Бацу_j, а онда је **он_i** извадио нож.

(15) Попај_i је ударио **Бацу_j**, а онда је **он_j** извадио нож.

2.3.2. Елипса и координација

Кад су клаузе или друге језичке јединице координиране (= кад су у напоредном односу), онда је њихове делове који су идентични могуће елидирати (а то не би било могуће да нису координирани). На пример, кад координиране клаузе имају подударне глаголске енклитике или повратну речцу *се*, они се у другој клаузи могу елидирати. Тако је у следећем примеру у другој клаузи елидирана глаголска енклитика *је*:

(16) Директор **је_i** ушао у канцеларију и упалио **ѿ_i** светло.

Оваква елипса подударног елемента из другог члана напоредне конструкције назива се **анафоричком елипсом** или **аналипсом** (Хаспелмат 2004). (Обрнут случај назива се **катафоричком елипсом** или **каталипсом**, али он овде не би био могућ, јер се не може рећи **Директор ушао у канцеларију и упалио је светло*).

Како примећује Милка Ивић (1997), избор између елидирања и неелидирања може утицати на значење. Тако у следећим примерима прилог *нападно* има различит опсег:

(17) Нападно се одева и шминка се.

(18) Нападно се_i одева и шминка **ѿ_i**.

У примеру (17), прилог *нападно* одређује само радњу означену глаголом *одевати се*. За разлику од тога, у примеру (18) аналипсом глаголског *се* у другој клаузи, опсег прилога *нападно* проширује се и на њу, па су у том случају нападни и шминкање и одевање, а не само одевање, као у примеру (17).

У координираним синтагмама могуће је анализирати зависни члан друге синтагме (в. Хаспелмат 2004). Зато се у следећем примеру *девојчице* разуме као 'добре девојчице':

(19) **Добри_i** дечаци и **ѿ_i** девојчице слушају родитеље.

Ван напоредне конструкције то не би било могуће. Зато у следећем примеру одговор – *Девојчице* није могуће интерпретирати као 'добре девојчице':

(20) – Родитеље слушају добри **дечаци_i** и ко још?

– * **ѿ_i** Девојчице.

Кад се координирају синтагме са различитим центрима или реченице са различитим предикатима, онда се у првом члану конструкције елидирају подударни елементи који су иза центра одн. предиката, а у другом члану подударни елементи који су испред центра одн. предиката (Чудомировић 2015):

(21) У Паризу_i се_j Пера_k увек_i чује **ѿ_m** и **ѿ_i ѿ_j ѿ_k ѿ_i** сретне са Миком_m.

Другим речима, од оних елемената који су подударни, из прве клаузе се каталидира оно што је иза предиката (а то је допуна *са Миком*), а из друге се аналидира оно што је испред предиката (а то су одредбе у *Паризу* и *увек* и речца *се*; аналидира се, наравно, и субјекат, али би то било могуће и ван напоредне конструкције).

Слично је и кад су у напоредном односу синтагме:

- (22) новоизабрани председници θ_i и θ_i премијери европских земаља;
(= новоизабрани председници европских земаља и новоизабрани премијери европских земаља)

3. Информативна структура реченице

Осим што делове дискурса на различите начине повезујемо и изостављамо елементе који су редувантни, одлика кохерентног дискурса је и то да распоред реченичних чланова (а у усменом дискурсу и употреба различитих прозодијских средстава) мора одговарати контексту, тј. зависи од остатка дискурса и комуникативних намера аутора / говорника.

Наиме, осим синтаксичке структуре, реченица има и информативну структуру, којом се рашчлањује на делове који су различито информативно важни одн. релевантни за примаоца. Ова различита информативна улога различитих делова реченице сигнализира се, пре свега, распоредом реченичних чланова, тј. редом речи (а осим тога и прозодијским средствима, в. ниже):

- (23) (а) – Шта ради Пера?
(б) – Пера пише писмо Живки.

На плану информативне структуре, у реченици (б) разликују се два дела: (1) појам о коме се у реченици нешто каже (у овом случају субјекат) и (2) оно што се о њему реченицом саопштава (у овом случају предикат са својим допунама). Појам о коме се нешто у реченици саопштава, који представља полазну тачку, оквир за оно што се износи, и често је већ познат из претходног дискурса, назива се **темом** реченице, а оно ново, у датом контексту релевантно, што се о њему у реченици саопштава назива се реченичном **ремом** (Поповић 2004). То значи да информативну структуру поменуте реченице можемо представити на следећи начин:

Пера	пише	писмо	Живки.
ТЕМА		РЕМА	

У оваквом, типичном случају, реченична тема исказана је субјектом, док улогу реме има предикатско језгро (предикат са својим одредбама и допунама). Међутим, у другачијим контекстима ова реченица може имати другачију информативну структуру. На пример, ако је у претходном дискурсу пажња била усмерена на Живку и њен однос са Пером, тако да поменута реченица не даје одговор на питање *Шта ради Пера?*, него, рецимо, на питање *Како Живки Пера саопштава да се оженио?*, онда ће у њој информативно релевантан садржај представљати само писање писма, док су субјекат и неправи објекат појмови о којима се нешто каже, тј. представљају теме:⁵

Живки	Пера	пише	писмо.
ТЕМА	ДОДАТНА ТЕМА		РЕМА

Пера	Живки	пише	писмо.
ТЕМА	ДОДАТНА ТЕМА		РЕМА

⁵ Једноставности ради, ове реченице рашчлањујемо на три члана на плану информативне структуре, мада их је могуће рашчланити и тако да се најпре издвоје централна тема и предикатска рема, тј. да се додатна тема посматрао као део, шире, предикатске реме, која се онда састоји од додатне теме и сужене реме (о више о томе в. у Поповић 2004).

У неким случајевима не представља цела рема нову, битну информацију, већ је информативно релевантан садржај реченице концентрисан у само једном конституенту. Тај конституент онда представља **информативно тежиште** реченице или њен **фокус**. На пример, ако је из претходног контекста већ јасно да Живки неко пише писмо и питање је само ко то ради, онда ће сва нова информација бити концентрисана у субјекту (Пера), па за њега кажемо да је фокализован, тј. да представља фокус. Фокус се типично распоређује на крај реченице, а у говору се додатно истиче посебним наглашавањем, тј. реченичним акцентом (који се у тексту може сигнализирати великим словима):

(24) [У писању:]

Живки писмо пише **Пера**.

(Фокус обележен само редом речи, тј. распоређивањем на крај реченице.)

(25) [У говору:]

(а) Живки писмо пише **ПЕРА**.

(Фокус обележен и редом речи и реченичним акцентом.)

(б) **ПЕРА** Живки пише писмо.

(Фокус обележен само реченичним акцентом, а не и редом речи, јер је субјекат распоређен на почетак реченице, што је његова типична позиција.)

У неким конструкцијама одређени конституенти ће по правилу бити фокализовани. На пример, у различитим типовима напоредних конструкција посебно се истичу појмови који се доживљавају као алтернативе одн. чији се садржај међусобно искључује, па говоримо о **контрастивном фокусу** (Поповић 2004):

(26) Биљана је однела ПАКЕТ, а не ПИСМО.

(27) Да ли је Биљана ОДНЕЛА пакет или НЕ?

А у упитним реченицама фокус је на упитној речи (тзв. **упитни фокус**, в. Поповић 2004):

(28) КО носи пакет на пошту?

(29) ШТА Биљана носи на пошту.

4. Степен доступности појмова у дискурсу

4.1. Категорија одређености. Специфичност и знање говорника/саговорника.

Језици обично имају средства којима обележавају неки појам као одређен или неодређен. У неким језицима постоји и посебна класа речи – чланови – чија је основна функција управо да изразе одређеност / неодређеност неког појма. У српском језику нема чланова, па нема ни граматичког средства за изражавање одређености (изузев категорије вида код придева, а и ту је дистинкција одређеност : неодређеност увек релевантна само у неким синтаксичким функцијама, као што су предикатив, апозитив или актуелни квалификатив). Међутим, одређеност се и у српском језику може обележити на други начин, а ту су главно средство заменичке речи: неодређеност се типично изражава неодређеним заменицама *неко*, *неки* и *један*⁶ (и одговарајућим заменичким прилозима), а одређеност показним заменицама (и одговарајућим заменичким прилозима).

⁶ Реч *један* је примарно, наравно, број, али има и врло разгранату заменичку употребу, па је у тим случајевима оправдано сматрати је заменицом (в. Ивић 1971; Чудомировић 2012).

Притом, и сама категорија одређености је сложена и зависи од више семантичких/прагматичких фактора. Овде ћемо поменути два: **специфичност** и **знање говорника/саговорника**.

Ако је нека именичка јединица употребљена неспецифично, то значи да се њоме не упућује на неки конкретан ентитет, већ се користи уопштено, а ако је употребљена специфично, онда упућује на конкретан ентитет:

(30) Иван жели да отпева **неку** / **једну** (= било коју) песму.

(31) Иван жели да отпева **неку** / **једну** (= неку конкретну) песму.

Песма је и у примеру (30) и у примеру (31) неодређена и зато се уз њу могу употребити неодређене заменице *неки* и *један*, али је у првом случају „неодређенија“, тј. неспецифична (може бити било која), а у другом „мање неодређен“, тј. специфична (нека конкретна, без обзира на то што можда није познато која).

Други битан фактор је знање говорника и саговорника, тј. да ли је говорнику и саговорнику познат идентитет неког појма или није. Кад је нека реч или синтагма употребљена неспецифично, као у примеру (30), онда, наравно, ни говорнику ни саговорнику није познат идентитет онога што означава (у примеру (30) ни говорник ни саговорник не могу знати која је то песма, јер може бити било која).

Али кад је нека реч или синтагма употребљена специфично, онда постоје три могућности: (а) ни говорник ни саговорник не знају идентитет појма (нпр. знају да је то једна конкретна песма, али не знају која је тачно у питању); (б) говорник зна идентитет појма, али саговорник не зна; и (в) и говорник и саговорник знају идентитет појма. У прва два случаја појам је и даље неодређен (с тим што је у другом случају „мање неодређен“ него у првом), а у трећем случају је одређен. Укупно, дакле, постоје четири различита случаја, од којих су прва три различити степени неодређености, док је у четвртном случају појам одређен:

Табела 1. Скала одређености.

	СПЕЦИФИЧНОСТ	ГОВОРНИК ЗНА ИДЕНТИТЕТ ПОЈМА	САГОВОРНИК ЗНА ИДЕНТИТЕТ ПОЈМА
(1)	—	—	—
(2)	+	—	—
(3)	+	+	—
(4)	+	+	+

Различитим неодређеним одн. показним заменицама изражавају се различитим степени одређености / неодређености. У случајевима (1) и (2) могу се употребити *неки* и *један*, али је *неки* обичније, у случају (3) пак не можемо употребити *неки* него само *један*, а у случају (4) појам је одређен, па се уопште не може употребити неодређена заменица, већ само показна:

Табела 2. Скала одређености и заменице које могу обележити различит степен одређености појма.

Неодређеност			Одређеност
(1)	(2)	(3)	(4)

Иван жели да отпева неку / једну [= било коју] романсу.	Иван жели да отпева неку / једну [= одређену, конкретну] романсу.	Иван жели да отпева једну / *неку романсу [= знам коју].	Иван жели да отпева ону / *једну / *неку романсу [= и ти и ја знамо коју].
[– специфичност] [– говорник зна] [– саговорник зна]	[+ специфичност] [– говорник зна] [– саговорник зна]	[+ специфичност] [+ говорник зна] [– саговорник зна]	[+ специфичност] [+ говорник зна] [+ саговорник зна]

4.2. Познатост саговорнику / примаоцу и познатост у дискурсу

Као што неодређеност има различите вредности, има их и одређеност. Неки појам може бити одређен у том смислу да је претходно поменут у дискурсу, или у том смислу да је познат примаоцу (без обзира на то да ли је претходно поменут у дискурсу или није; в. Бернер 2006; 2013). Погледајмо следеће примере:

(32) Јуче сам у радњи много тога урадио. Ујутру уопште није било посла, тек послао дошао **неки човек**...

(33) Баш сам се уморила на послу. Дошла **она инспекторка из Пореске**, па ме сат времена пропитивала, иако зна да је све у реду.

(34) Пера просто нема среће у љубави. Све је подредио вези, али га је **она** ипак оставила.

(35) Дошао јуче неки човек у радњу. И тако, распитује се **он** за штофове, а ја само мислим кад ће отићи.

У примеру (32) човек о коме је реч је потпуно нов појам – није претходно поменут у дискурсу, а није ни познат за саговорника (иначе говорник не би употребио заменицу *неки*). У примеру (33) пример је нов у дискурсу – није претходно поменут – али је примаоцу (саговорнику) познат из неког ранијег искуства. У примеру (34) ствари стоје обрнуто: особа није позната примаоцу, али је позната у дискурсу, у том смислу што се из оног што је претходно речено може инференцијално извести (без обзира на то што није експлицитно поменута). Најзад, у примеру (35) *он* упућује на појам који је потпуно познат: поменут је у претходном дискурсу, па је и познат у дискурсу и познат за примаоца. Дакле, *неки човек* у примеру (32) је неодређен, док су појмови истакнути у осталим примерима сви (мање или више) одређени, тј. познати су или у дискурсу, или за примаоца, или и једно и друго. Различите степене одређености, познатости, тј. доступности можемо систематизовати у следећој табели (в. Бернер 2013: 254):

Табела 3. Познатост у дискурсу и познатост за примаоца.

	ПОЗНАТ ЗА ПРИМАОЦА	НОВ ЗА ПРИМАОЦА
ПОЗНАТ У ДИСКУРСУ	ПОМЕНУТ (= повезан с претходним садржајем и познат за примаоца, в. пример (35))	ИНФЕРЕНЦИЈАЛНО ДОСТУПАН (= може се инференцијално извести из претх. садржаја, али није познат примаоцу, в. пример (34))
НОВ У ДИСКУРСУ	НЕИСКОРИШЋЕН (= не може се инференцијално извести из претх. садржаја, али је познат примаоцу, в. пример (33))	ПОТПУНО НОВ (= не може се инференцијално извести из претх. садржаја и није познат примаоцу, в. пример (32))

Различитом степеном доступности одговарају и различити језички изрази којима се на неки појам може упутити. На пример, на потпуно нов појам ретко ћемо упутити личном или показном заменицом, а још је теже то учинити нултим елементом (нпр.

нултим субјектом), већ ћемо обично употребити неку именицу или синтагму, и уз њу, типично, неки маркер неодређености (нпр. заменицу *неки* или *један*): *неки човек, један мој пријатељ* и сл. Ако се користи лично име, оно ће обично бити праћено неким садржајем који особу додатно одређује, као што су нпр. атрибутив или апозиција: *наш друг Марко, Петар Петровић, судија Уставног суда* и сл. .

Ако је појам неискоришћен (не може се извести из претходног дискурса, али је примаоцу познат на неки други начин), то се може сигнализирати демонстративом *онај* (в. пример (33)), а ако се упућује властитим именом, њега је лакше употребити без додатних одредаба него кад је појам потпуно нов.

Ако појам није познат примаоцу и није претходно експлицитно поменут, али је инференцијално доступан из претходног садржаја, на њега је могуће упутити личном заменицом, или га одредити демонстративом *тај*, што у случају неискоришћеног појма није могуће. Уобичајено је, такође, употребити и само именицу

Најзад, ако појам има статус поменутог (познат у дискурсу и познат за примаоца), на њега је могуће упутити не само заменицом и синтагмом са демонстративом *тај*, него и нултим субјектом. Нулти субјекат и упућивање личном заменицом могући су ако је поменути појам тренутно **у средишту пажње**, тј. ако је био тема претходне реченице или је у њој поменут као део нове информације. Ако није у средишту пажње, али је поменут релативно скоро у дискурсу, тако да је још увек у краткорочном памћењу примаоца, кажемо да је **активиран**: у том случају он се не може елидирати, а није обично ни упутити на њега личном заменицом, већ ће такав појам морати да буде експлицитно именован, властитим именом или неком заједничком именицом којом га је најлакше идентификовати.

Размотримо све ово на једном примеру. Реч је о одломку с почетка Андрићеве приповетке „Мустафа Маџар“. Ради лакшег сналажења, пасуси су нумерисани римским бројевима, реченице арапским, а свако упућивање на Мустафу Маџара истакнуто је полуцрним слогом:

МУСТАФА МАЏАР

I (1) Са свитањем сиђоше бубњари из махала и стадоше се сакупљати коњаници који ће ићи у сретање.

II (2) Ово је четврти дан да Добој шенлучи и слави побједу над Аустријанцима код Бањалуке. (3) Ликовала је сва Босна, али Добој нарочито, јер је **њихов мјештанин Мустафа Маџар** био највећи јунак у бањалучком боју. (4) Стигле су невјероватне вјести о њемачкој погибији, о сјечи раје и јунаштву **Мустафе Маџара**. (5) Данас га чекају.

III (6) Ваздан их вараху облаци прашине са друма. (7) Тек око иђиндије стигоше први коњаници испод Бањалуке, а у сам акшам **Мустафа Маџар** с трубама и барјацима. (8) Бијаше **о** погнут и некуд мален (јер у причањима и очекивању **о** бијаше порастао). (9) Вас савијен, мрк и умотан, више је **о** личио на побожна и учена путника него на Мустафу Маџара о ком се причало и пјевало.

IV (10) Хитећи и не обазирјући се, **о** пројаха кроз гужву, вреву и клицање. (11) Не окренувши се и не рекавши ником ништа, **о** уђе у свој чардак, а свјетина остаде пред авлијом гледајући како се растоварују коњи са плијеном.

V (12) Ово је по трећи пут да се **Мустафа** враћа у свој погнуту чардак понад воде.

[...]

(И. Андрић, „Мустафа Маџар“)

Мустафа Маџар први пут се у тексту помиње у II пасусу, у 3. реченици.⁷ На том месту он има статус потпуно новог појма – није поменут у претходном дискурсу и није

⁷ Прецизно говорећи, он се први пут помиње у наслову приповетке, али приповедач се на то помињање не ослања, већ га третира као појам који дотад није поменут, нити је познат читаоцу.

познат читаоцу. Зато га приповедач идентификује не само именом него и презименом и синтагмом *њихов мјештанин*. У 4. реченици у средиште пажње постављају се вести које стижу у Добој и чији садржај приповедач излаже. Пошто је привремено пажња читаоца била усмерена на другу појаву, на крају 4. реченице Мустафа ће поново бити именован као *Мустафа Маџар* (мада би на том месту на њега било могуће упутити и заменицом, нпр. *о сјечи раје и његовом јунаштву*). Тим помињањем он поново долази у средиште пажње, па у 5. реченици приповедач на њега може упутити само заменицом.

У 6. и првом делу 7. реченице говори се уопштено о војсци која се враћа у Бањалуку. Мустафа Маџар ту губи статус појма који је у средишту пажње и постаје активирани појам, па у другом делу 7. реченице приповедач на њега мора поново упутити именом (а било би мање уобичајено да то учини само заменицом). Након тог помињања он је поново у средишту пажње и тај статус задржава до краја IV пасуса, јер све реченице од 8. до 12. говоре о његовим поступцима, па се на њега упућује нултим субјектима.

Након IV пасуса, међутим, следи прекид, што приповедач сигнализира белином, одвајањем тог пасуса од претходног текста. Таквом сегментацијом обично се најављује некаква промена – да се радња премешта у неко друго време или место, да приповедач мења перспективу и сл. Услед тога, систем праћења онога што је познато у дискурсу као да се „ресетује“, па се на главног јунака поново упућује именом, иако између његовог претходног помињања и овог последњег ништа ново није заузело место у средишту читаоачеве пажње.

5. Текстуални конектори

5.1. О текстуалним конекторима уопште

У одељку 2.2.3 видели смо да разумевање текста значајно олакшавају речи и изрази којима се сигнализира у каквој је вези оно што следи са оним што је претходно изнето. За њих М. Велчић (1987) користи термин *текстуални конектор* и он је у домаћој литератури чест, али се у истом или сличном значењу срећу и многи други термини, нпр. *дискурсни конектив*, *дискурсна партикула* и сл. Најчешћи и најшири је термин *дискурсни маркер* (*discourse marker*), који обухвата текстуалне конекторе, али често и разне друге изразе, нпр. оне којима говорник изражава свој субјективни/емотивни однос према ономе о чему говори (*нажалост*), узвике итд.

Пошто сигнализирају на који је начин оно што следи повезано са оним што је у дискурсу претходно речено (в. Халидеј и Хасан 1976: 227), конектори захтевају да постоји неки претходни контекст, па по правилу неће бити употребљени на самом почетку неког текста / дискурса. (Ово уједно може послужити као тест за то да ли је нека реч или израз конектор или није: ако се без проблема може употребити без претходног контекста, онда није.)

На фонолошком / синтаксичком плану, конектори су најчешће интонационо издвојени од остатка реченице, што се види по томе што не могу за себе везати енклитику:

(36) Пера је кренуо у пећину. Међутим, уплашио се и вратио назад.

(37) Пера је кренуо у пећину. *Међутим се уплашио и вратио назад.

Изузеци у овом погледу постоје, али нису чести (нпр. речца *пак* никада није интонационо издвојена, а неки конектори, попут *такође* и *ипак*, јесу обично, али не увек).

У наставку ћемо навести неколико типичних врста текстуалних конектора, са примерима.

А) Конектори којима се сигнализира промена предмета.⁸ Кад у дискурсу следи промена предмета излагања, то се може сигнализирати конектором *него* (38) или изразом *а сад(а)* (39):

(38) Са зебњом очекујем да неко купи и ту кућу, сазида замак и опаше га високим зидом са пушкарницама, на коме неће моћи да се седи. Ваљда ће бар Аца дотле одрасти, и почети да излази у варош.

– И моји клинци покушавају да се утрпају, али их терају, још су мали.
– Порашће, док се окренеш. И освојити ћошак. **Него**, шта је то што си имала да ми причаш? (М. Ђурђевић, *Трећи сектор*)

(39) Гласа се једном поруком за кандидате у обе конкуренције. На пример: Ако желите да гласате за Тару и Храм Светог Саве, онда то учините овако: [...]. Такође, можете гласати и електронском поштом на наш мејл cudasrbije@politika.rs или послати писмо редакцији на нашу добро познату адресу Македонска 29, 11000 Београд. **А сада** ћемо вас још једном подсетити на кандидате у обе конкуренције: [...]. (*Политика*, 21. IX 2008)

Дискурс је увек обједињен неким главним, општим предметом, али се унутар њега смењују различити ужи, појединачни предмети. Они могу бити подједнако важни, али постоје случајеви кад се дискурс привремено усредсреди на неки предмет који је споредан и није битан за основни предмет. Такво скретање са основног предмета обично називамо дигресијом. Почетак дигресије може бити обележен конектором *иначе* (40), а крај дигресије и повратак на основни предмет сигнализира се конектором *елем* (41), који је чешћи у разговорном језику, а у писаном облику ћемо га обично срести у мање формалној комуникацији:

(40) Зато сам се истуширао, и отрчао до града, да пазарим макар нешто од лекова са списка који је Анђела за мене начинила, будући да смо се свих кућних залиха ослободили из предострожности. Лекове је Анђела, **иначе**, таманила као слатке бомбоне, што сад никако није смела, због трудноће. Чим сам из прашњавог ходника искорачио на мокру, црну улицу, приметио сам [...] (В. Арсенијевић, *У потпалуљу*)

(41) Легенда је из времена цара Адријана (117–137. године) и говори о генерацијској регрутацији „резервиста“ за потребе римских царева на Балкану. Они су се временом били толико извештили у браћењу царских друмова да су постали саставни део чувених римских и касније византијских легија. Ти резервисти су заправо староседеоци који су за команданте имали чисте Римљане, Латињане, који су им током вишегодишњег службовања наметнули свој језик и неке обичаје, нетипичне за Цинцаре. **Елем**, каже даље легенда, коју је први записао византијски хроничар Симоката, у једном походу византијске војске осујећена је једна важна војна активност само зато што су погрешно протумачене речи обичног редова, пореклом Цинцара. (*Политика*, 24. XII 2001)

Б) Конектори којима се сигнализира додавање. Ови конектори имплицирају да се садржајем који следи проширује, образлаже, потврђује или додатно ојачава оно што је претходно речено. Конектором *наиме* претходни садржај се ближе објашњава одн. образлаже (42), а конектор *рецимо* обележава егземплификацију, тј. најављује примере којима се поткрепљује претходно изнесена тврдња (43) (у тој функцији може се употребити и израз *на пример*):

(42) О димензијама ерозије може се закључивати и на основу историјских чињеница. **Наиме**, 480. године пре наше ере, спартански војсковођа Леонидас

⁸ Под *предметом* овде мислимо на оно што се обично назива темом (тема неког текста, тема излагања, тема књиге итд.). Међутим, да се тај појам не би мешао са *темом* на плану информативне структуре реченице, овде за тему која је шира од реченичне теме користимо термин *предмет*.

је са 300 Спартанаца код Термопилског кланца привремено задржао надмоћну персијску војску, предвођену Ксероксом. То је очигледно могао учинити само у случају веома уског кланца. Некадашњи узани кланац данас се услед ерозије проширио до равнице ширине 5 км. (*Политика*, 25. VIII 2002)

- (43) Очево време било је најбезболније за помињање – сви су били живи и на окупу... Стално је одржавао неку равнотежу, не знам ни сам какву. **Рецимо**, није волео да одједном много заради. Одмах је гледао да то некако заустави. (М. Поповић, *Судбине*)

Конектором *такође* најављује се додатна потврда за оно што је претходно речено (44). Конектор *штавише* близак је конектору *такође*, али има и градациони елемент, тј. сигнализира да је та додатна потврда важнија од претходних (45). А конектор *уосталом* најављује аргумент који има снагу довољног, тј. који би и сам за себе потврђивао оно што је претходно речено (46):

- (44) Није било ничега, осим голе, тврде чињенице присутности живота, присутности најосновнијих потрепштина за живот – пећи на којој се кувало и која је загревала просторију, кревета на коме се спавало, стола на коме се обедовало, и лампе која је давала светлост. Није било чак ни нечег тако свакидашњег као што су, на пример, још један огртач или шешир (мада се, када је мало промислио, Луис није могао сетити да је икад видео Воласа са шеширом). Није, **такође**, било трага ни часописима или новинама, премда се Волас из шетње до свог поштанског сандучета никада није враћао празних руку. (К. Симак, *Транзитна станица*)
- (45) Кључна разлика у замислима Аристотела с једне стране и Галилеја и Њутна са друге читовала се у томе што је Аристотел веровао у повлашћено стање мировања, у коме би се свако тело нашло када на њега не би дејствовали нека сила или подстицај. **Штавише**, он је сматрао да се и Земља налази у стању мировања. (С. Хокинг, *Кратка повест времена*)
- (46) Осим тога, некако у то време, пада и смрт Витолда Ковалског, која његовог сина, Јозефа, поново одводи на пут, овога пута у Улан Батор, у Монголију. Није Ковалског потресла та смрт; смрт никада не потреса припаднике еванђеоских бициклиста и они је сматрају унапређењем, увођењем у више сфере реда. **Уосталом**, Витолд Ковалски је знао датум своје смрти (као и место) и сина је обавестио петнаест дана унапред да би овај могао доћи и сахранити га усправно, тј. у вертикалан гроб, како се браћа бициклиста уобичавају сахрањивати. (С. Басара, *Фама о бициклистима*)

У групу оваквих конектора за додавање спадају и изрази *осим тога*, *пored тога*, *уз то* и сл., мада су они мање специфични, тј. мање прецизни него *такође*, *штавише* или *уосталом*.

Најзад, конектором *дакле* (47) (а исту функцију има и конектор *значи*) типично се сигнализира закључак из претходног изнетог (мада то у неким случајевима може бити и само сажимање, резимирање претходног садржаја):

- (47) Џон Милтон у своме сјајном делу управо се надовезује на овакве наговештаје пророка и тако објашњава порекло Сатанине завидљивости. Човек, **дакле**, јесте узор света! (*Политика*, 3. VII 2001)

В) Конектори којима се сигнализира реформулација. Овим конекторима сигнализира се да ће претходни садржај бити поново изнет на други начин, обично да би се нешто из претходне формулације прецизирало, јасније изложило (*односно*, *то јест*, *другим речима* / *другачије речено*) или исправило (*односно*, *то јест*, *заправо*). У зависности од тога да ли се претходни садржај само прецизира или се пак битно исправља, ови конектори су блиски конекторима из групе Б (48) или пак онима из групе Г (49):

(48) Искуство га је научило да се две јетрве никад не слажу тако добро као браћа, **односно** да завидне жене обавезно унесу неслогу међу сложну браћу. (*Политика*, 12. III 2002)

(49) „Зна да још није његово време“, помислих. И био сам у праву. **Односно**, он је био у праву; он је био спокојан, а мени су колена клецала. (С. Басара, *Успон и пад Паркинсонове болести*)

Г) Конектори којима се сигнализира супротност. Типичан супротни конектор је *међутим*, којим се најављује да ће бити одбачено неко очекивање које проистиче из претходног садржаја. Њему је близак конектор *ипак*, који такође имплицира порицање очекиваног, али има израженију концесивну компоненту:

(50) На терену је деловао прилично незаинтересовано. Кад би, **међутим**, добио лопту, он се претварао у вулкан. (*Политика*, 7. IV 2002)

(51) Гавре Ђаковић осјећаху у себи нешто необично и ново што улази, не питајући, у његов живот, крчећи себи пут моћно и силно, одбацује његове мисли, потискује и даје друге правце његовом дотадањем животу, разгони мрак, уноси свјетлост, доноси стотину промјена, ствара новог човјека и рађа вољу, младост и снагу. **Ипак**, на махове, снажно избијаше у њему тјескоба, мрачна и црна, пуна питања и сумње: „Куда то води ?“ (В. Милићевић, *Беспуће*)

Концесивност имплицирају и конектори *додуше* и *истина*, али су они слабији од *ипак*: њима се не имплицира да ће оно што се очекује из претходног садржаја у наставку бити потпуно одбачено, већ само релативизовано:

(52) Рањеници су у лепој, овећој зиданој згради. А зграда светла, чиста. **Додуше**, усамљена је и на чистини, што није најповољније, кад се има у виду стално бомбардовање ових крајева. (С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

(53) Копша му је био саопштио да сербске мајке, грофа Бестушева, у Бечу, више нема. Непријатељи сербског народа преместили су га у Саксонију. То је био за све сербске официре у Бечу, гром из ведрога неба. Горке сузе, и огорчене псовке, гутале су се, међу Србима, за Бестушевим. **Истина**, знало се да и Бестушев воли дишкрецију, мито, али ко то није примао у доба рококоа? (М. Црњански, *Друга књига Сеоба*)

6. Врсте текстова

6.0. Сваки текст се саставља да би испунио неку сврху, обавио неку функцију. У реторичкој традицији (нпр. Брукс и Ворен 1979) у вези с тим се говори о различитим **облицима дискурса** – које можемо назвати и различитим **врстама текстова**. Погледајмо следеће примере.

6.1. Опис (дескрипција)

(1) Небо је над Београдом пространо и високо, променљиво а увек лепо; и за зимских ведрина са њиховом студеном раскоши; и за летњих олуја кад се цело претвори у један једини тмурни облак који, гоњен лудим ветром, носи кишу помешану са прашином панонске равнице; и у пролеће кад изгледа да цвате и оно, упоредо са земљом; и у јесен кад отежа од јесењих звезда у ројевима. Увек лепо и богато; као накнада овој чудној вароши за све оно чега у њој нема и утеха због свега оног што не би требало да буде. (Иво Андрић, *Госпођица*)

Сврха овог текста јесте да опише небо. Текст који одговара на питање „Какво је нешто?“ или „Какав је неко?“ назива се **описни (дескриптивни)**.

Да би испунио своју сврху, опис се, као својим главним оруђем, користи одређеним врстама речи – најпре придевима (који су и у овом опису врло бројни и упечатљиви – почев од *простран* и *висок* па све до *леп*, *богат* и *чудан*), али и глаголима (*гонити*, *носити*, *цвастити*, *отежати*). Он је заснован на одговарајућем избору појединости (у Андрићевом тексту већина њих се односи на изглед неба), а оне се износе одређеним редоследом (који у овом случају има везе са сменом годишњих доба).

6.2. Приповедање (нарација)

- (2) Средином јула, у фуруни се запече дванаест сомуна, сваки величине оног камена којим се притискује кисели купус у каци... У рану зору замешено је, у кориту удубљеном у деблу расечене врбе, тесто. Онда су у фуруни запраштале багремове цепанице. И квасац је прорадио у прави час. Кад се ватра истутњала, изгрнут је жар...

Пекући се, сомунити ситно подрхтавају, као ћелавци кад се ухвате у старачко коло. У почетку, хлеб претерано нарасте, и надима се, надима се све док му на слабини не зине мали прорез, на који почне одахњивати, као риба на шкргу. Како се печење приводи крају, сомунити дахну све успореније, што је знак да им је средина испечена, и да су се мехурасте шупљине, створене квасцем, издувале. Тада се повуче нагорела рачваста мотка, којом је поткочен поклопац, и он склизне низ зид фуруне. У фуруни се покаже десетак узвисина, сличних острвљу у безименом океану.

(Милован Данојлић, *Година пролази кроз авлију*)

Овај текст одговара на питање „Шта се догађа?“ – он је **приповедачки (наративни)**. Догађај – печење хлеба – приповеда се на начин који је и иначе у приповедачким текстовима најчешћи: радње које га сачињавају наводе се оним редом којим се и догађају (тј. хронолошки).

Да би испунио своју сврху, приповедачки текст се користи превасходно глаголима. А да би се утврдио редослед међу радњама које сачињавају неки догађај, користе се синтаксичке јединице с временским значењем – било да су у питању прилози за време (*онда*, *тада*), предлошко-падежне конструкције с временским значењем (*у рану зору*, *у почетку*), глаголске синтагме (*пекући се*) или временске реченице (*Кад се ватра истутњала*, *Како се печење приводи крају*).

6.3. Расправа (аргументативни текст)

- (3) Наши граматичари прописују и бране правило по коме у нашем језику нема и не може бити групе *стн*, по коме се та група упрошћава у *сн*. А наши новинари – који пишу *протестни* телеграм, *протестно* писмо, *протестни* митинг, *протестни* штрајк, *азбестни* радник, *азбестни* рудник, *азбестно* предузеће – као да би хтели да покажу да то правило не вреди за савремени књижевни језик наш, да групе *стн* данас има и може бити у књижевном језику нашем. Пита се: ко је у праву или ко је више у праву?

(Радосав Бошковић, из књиге *Одабрани чланци и расправе*)

Овај пасус – који је почетни пасус једног научног чланка – јесте уводни део **расправе**. Расправа је увек посвећена одређеном питању (у овом случају то је сугласничка група *стн*), на њеном почетку стоји извесна сумња, дилема или сукоб између два мишљења (у нашем примеру – да ли та група треба или не треба да постоји у данашњем књижевном језику), а на њеном крају је њихово разрешење. Аутор расправе тежи да путем расуђивања, логике – другим речима, снагом доказа и аргументацијом – дође до истине и тако потенцијалног саговорника (читаоца) убеди у исправност свог мишљења.

6.4. Пропагандни текст

- (4) [Текст се емитује на радију, уз музику, а изговарају га наизменично женски и мушки глас.]
Направи паузу
за шољицу савршене кафе
„Интермецо“

Ово је реклама – текст који се обично назива **наговарачки**; ми ћемо га назвати и **пропагандним**. Његов задатак јесте да примаоца поруке наговори на одређену радњу (у овом случају – да нешто купи). Такав текст се може обрађати и разуму, али се превасходно обрађа чулима, осећањима и несвесним мотивима. На пример, у реклами коју смо управо навели нема ни једног јединог аргумента у корист рекламиране марке кафе, али зато има много начина на који се она обрађа емоционалном делу наше личности: у тексту налазимо речи изузетно позитивног значења, као што су *савршен* и *пауза* (ова друга своју позитивну вредност црпи из социокултурних вредности које имамо – асоцирајући на предах од ужурбаности, напора, превеликог посла и сл.). Такође, израз *шољица кафе* евоцира не само мирис који се из шољице шири него и дружење и необавезно ћаскање који уз њу обично иду; а чињеница да рекламу изговарају наизменично мушкарац и жена може да упуту и на њихово заједничко испијање кафе. Додајмо да су изговорене речи праћене пријатном музиком, па ће нам постати јасно да она, упркос својој краткоћи, носи са собом читаво богатство представа и асоцијација – које наговештавају не само задовољење чула и пријатност него и испуњење људске жеље за одмором, дружењем и љубављу. Уз то, наведена реклама је кратка и лако се памти, а најважнија реч (она која именује марку кафе) изговара се на њеном крају, где је најупечатљивија; све то показује да ова врста текстова има своје законитости, које се брижљиво поштују.

Као што је циљ аргументативног текста достизање истине, тако је сврха пропагандног текста попуштање, тј. пристанак примаоца поруке на нешто.

6.5. Излагање (експозиција)

- (5) ЛЕТЊИ САН, код животиња топлих и сувих пустињских крајева период мировања, проузрокован високом температуром; сличан зимском сну, при којем су телесне функције сведене на минимум.
(Мала енциклопедија Просвета, Београд: Просвета, 1968)

Сврха овог текста јесте да нешто објасни, односно о нечему обавести; такви текстови називају се **излагачки (експозиторни)**. Они се обрађају – односно нешто излажу – читаочевом разумевању и најраспрострањенији су од свих врста текстова.

Експозиција има своје методе: поређење и контраст, илустрацију, класификацију, дефинисање и анализу. Тако је у наведеном примеру најпре дефинисано шта је то летњи сан, а онда је он упоређен са сличним појмом – зимским сном.

6.6. Врсте текстова (резиме)

Према томе, класификација текстова изгледала би овако:

- 1) излагање (експозиција): текст којим желимо нешто да објаснимо или да некога о нечему обавестимо;
- 2) опис (дескрипција): текст којим желимо нешто да опишемо (да кажемо како изгледа, звучи и сл.);
- 3) приповедање (нарација): текст којим желимо да испричамо шта се догодило;
- 4) расправа (аргументативни текст): текст којим, помоћу логике, желимо некога у нешто да убедимо;

5) наговарање (пропагандни текст): текст којим желимо, позивањем на његова осећања, некога на нешто да наговоримо.

Текстови се врло ретко јављају у својим чистим видовима – најчешће се комбинују. Природно се комбинују опис и приповедање с једне, а аргументација и излагање с друге стране. Тако, на пример, у Андрићевом опису неба над Београдом налазимо и извесне трагове приповедања: описује се небо током различитих годишњих доба, чија је смена дата делимично у хронолошком редоследу (зима – лето, пролеће – јесен). С друге стране, Данојлићево приповедање врви од описа. Такође, Бошковићев аргументативни текст почиње, заправо, експозицијом – излагањем постојеће ситуације помоћу контраста између граматичарског и новинарског мишљења.

Сада ћемо размотрити још два примера.

6.7. Експозиторни и сугестивни опис

- (6) НЕБО, простор, око нас и над нама, без залеђа и ослонаца који би нам могли послужити да ценимо даљине и разлике у даљинама разних тела (као што су Сунце, Месец, планете, звезде), која видимо и која нам услед тога, изгледају сва подједнако далеко од нас, дакле као распоређена на унутрашњој површини сферног свода, или полусфере, неограниченог полупречника, са средиштем у нашем (посматрачевом) оку.

(*Мала енциклопедија Просвета*, Београд: Просвета, 1968)

И овај текст је описни. Тај опис се, међутим, разликује од Андрићевог описа неба над Београдом (из пр. 1): његов циљ је да да информацију о описиваној ствари – да објасни шта је небо. Пошто се он обраћа читаочевој разумевачкој, и он спада у експозиторне текстове: у питању је експозиторни, **технички опис**.

И Андрић у свом опису даје неке објективне информације о небу над Београдом; ипак, оне су важне само утолико што преносе пишењем доживљај у вези с тим небом, утиске које је оно на њега оставило. Андрић се не обраћа толико читаочевој разуму колико машти, уобразиљи, којој жели да сугерише објекат који описује. Такав опис назива се **сугестивни** и заснива се на изазивању чулних слика – визуелних, мирисних, тактилних и др.

Да би пренео свој доживљај, Андрић не износи све појединости у вези с објектом који описује, него само одређене: детаље који су живописни или који су важни због расположења које изазивају. Стога је сугестивни опис заснован на пажљивом избору појединости.

Приметимо, такође, да је технички опис посвећен небу уопште, тј. небу онаквом какво се види са било ког места на Земљи⁹; такав опис, дакле, износи одлике врсте, типа објеката. Насупрот томе, сугестивни опис је посвећен само оном небу које се види из Београда – другим речима, одређеном, појединачном објекту.

6.8. Експозиторна и сугестивна нарација

- (7) Хлеб од пшенична брашна може се месити по овом начину: брашно просејати, ставити у суд за мешање хлеба и метнути на топло место. Хлебни квасац, још увече, подмесити с мало соли, воде и брашна, па га оставити да полако кисне близу штедњака. Ако би се хлеб правио од куповног квасца, онда се не сме

⁹ Занимљиво је да је овај опис технички упркос томе што небо не постоји „објективно“, него само у субјективном доживљају посматрача (који се мора налазити на Земљиној површини). Наиме, тај опис износи оно што је заједничко виђењу свих људи, а не преноси нечије индивидуално виђење. Такође, он садржи и елементе промишљања онога што је његов предмет: говори се о полусфери, њеном пречнику и средишту; дакле, оно што је виђено обрађује се кроз призму разума, интелекта, а не кроз призму емоција (као у сугестивном опису).

замесити уочи тога дана, но рано ујутру, јер куповни квасац брзо ускисне, па ако би се још увече поткиселио, прекисао би и хлеб не би био укусан. На 3 килограма брашна додати 100 грама соли, 2 литра млаке воде и ускисао квасац, па све добро у суду месити све дотле док тесто не почне да се одваја од руку. Хлеб оставити на топлом месту да ускисне, па кад напуни суд, после 2 сата, ставити га у калупе, било дрвене или судове који се уносе у пећницу и пећи. Ако се хлеб пече код куће, у пећници, треба калупе, пре него што се тесто у њих стави, добро намазати машћу и посути брашном да се хлеб за суд не би залепио. Кад се хлеб испече, помазати га хладном водом и оставити да се охлади.

(*Велики народни кувар*, Београд: Народна књига, 1956)

И овај текст, као и Данојлићев (у пр. 2), говори о прављењу хлеба. И један и други износи фазе тог процеса као низ догађаја у времену. Другим речима, у оба случаја имамо посла с приповедањем. Ипак – паралелно прошлом примеру – то приповедање није у оба случаја исто: текст из куvara је упутство како да се хлеб направи, намењен је читаочевом разумевању и бави се типом догађаја; таква наратија назива се **техничка**. Данојлићев текст преноси доживљај који је писац имао у вези с догађајем који описује, намењен је превасходно уобразиљи и бави се појединачним догађајем. Такво приповедање назива се **сугестивно**.

Док текст из куvara износи све важне појединости у вези с прављењем хлеба, и то потпуно и јасно, Данојлићев текст не би могао да послужи као упутство за прављење хлеба јер не износи све појединости у вези с тим, него само одабране – оне које изазивају његов доживљај. Рецимо још да су за сугестивност његовог доживљаја нарочито важне метафоре помоћу којих види хлеб који се пече: најпре као бића, и то људе (*ћелавци кад се ухвате у старачко коло*), животиње (хлебове имају *слабине* и *дахћу*) и рибе (хлеб *почне одахњивати као риба на шкргу*), а на крају као објекте (*десетак узвисина, сличних остврљу у безименом океану*). Тако се печење хлеба представља нашој машти као трансформација бића, која су жива и покретна, у предмете, који су непокретни, окамењени.

Док се сугестивна наратија среће пре свега у књижевним делима, техничку наратију видимо у свим врстама упутстава, историјским и научним текстовима и сл.